

Микола Рябчук

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНЕ СПІВТОВАРИСТВО У ВЗАЄМИНАХ З ДЕРЖАВОЮ: ФОРМИ ДІАЛОГУ ТА ЇХ РЕЗУЛЬТАТИ

Статтю присвячено непростим взаєминам української інтелектуальної спільноти з державою. Ця складність, на думку автора, обумовлена не лише характерними для всіх суспільств і держав відмінностями у ціннісних настановах (на чисту істину – з боку інтелектуалів, на практичний результат – з боку політиків), але також специфічними українськими обставинами, які впливають із не подоланої досі комуністичної та колоніальної спадщини. Аналіз проблеми здійснюється в трьох розділах. Перший має суто теоретичний характер, у ньому обґрунтовується важливість інтелектуального співтовариства для всіх модерних суспільств і обговорюються основні функції цієї неформальної суспільної інституції. У другому розділі розглядаються специфічно українські проблеми у взаєминах між інтелектуальним співтовариством і державою та наголошується потреба їх невідкладного вирішення у рамках ширшого модернізаційного проекту. У третьому розділі окреслюються можливі шляхи вирішення цих проблем та перспективи співпраці держави з інтелектуальним співтовариством.

Ключові слова: інтелектуали й держава, громадянське суспільство, Україна, модернізація.

Mykola Riabchuk. Intellectual community and the state: complex interaction and possible results. The essay discusses complex and controversial relations between the Ukrainian state and intellectual

community. This complexity is determined not only by different value preferences (genuine truth versus practical results) and therefore and policy priorities immanent in any society-state relations. It largely stems also from specific Ukrainian circumstances determined by lingering legacy of Soviet communism and Russian colonialism. The analysis proceeds in three parts. First, the author discusses, in a rather theoretical mode, the importance of intellectual community for any modern or modernizing state and highlights major functions of this crucial, albeit informal, civic institution. In the second part, the author examines specifically Ukrainian problems in society-state relations and emphasizes the urgent need for their solving within a broader national modernization project. And finally, the author implies some advisable ways to tackle the problems and outlines the prospective fields of cooperation between the state and intellectual community.

Key words: *intellectuals and the state, civil society, Ukraine, modernization.*

1. Інтелектуальне співтовариство як суспільна інституція

Інтелектуальна спільнота є однією з найвпливовіших і водночас найменш формалізованих інституцій громадянського суспільства. Її впливовість зумовлена вже самим фактом її інтелектуальності. Члени спільноти є носіями специфічних фахових знань і вмінь, часто унікальних та інноваційних, високоартістичних не лише на внутрішньому, а й на міжнародному ринку, де інформація давно вже стала високоліквідним товаром. Це дає інтелектуалам значну особисту свободу і робить їх, як правило, незалежними від політичної та іншої кон'юнктури. Жодна модерна держава чи та, що прагне модернізуватися, не в змозі обійтися без добрих учених, талановитих митців і висококласних професіоналів-практиків [1].

Особиста незалежність сприяє формуванню в інтелектуальному середовищі специфічної етики, головним елементом якої є вірність істині, тобто об'єктивність, що здебільшого переноситься зі сфери фахової діяльності також на всі інші сфери. Понадпартійність, яка є для інтелектуалів нормою, не означає відсутності в них тих чи інших політичних симпатій та ідеологічних преференцій. Ідеться лише про те, що жодні симпатії та преференції, жодна доцільність чи вигода не здатні впливати на визнання ними об'єктив-

ної істини та її обстоювання. «Платон мені друг, але істина дорожча», – ці класичні слова Сократа визначають суть нормативного для інтелектуалів етосу, роблячи їх у край незручними партнерами і співрозмовниками для будь-якої влади і, взагалі, будь-яких політиків, зацікавлених не так істиною, як здобуттям і утриманням тієї ж таки влади, легітимізацією своїх дій та ошляхетненням свого іміджу на внутрішній і міжнародній арені [2].

Інтелектуали як носії специфічних знань – люди, що вмють отримувати й аналізувати, зберігати й поширювати, синтезувати й практично використовувати інформацію, відігравали важливу роль від найдавніших часів. Так само давньою була й їхня роль як носіїв певного професійного етосу – верховенства об'єктивної («наукової») істини над усіма поточними кон'юнктурними міркуваннями та вимогами [3]. А проте окремою, хоча й неформальною суспільною інституцією вони стали в модерну добу – з появою масової преси, публічної політики, демосу як головного актора і глядача історичної сцени, та зі стрімким ускладненням суспільних процесів, що потребували дедалі глибокого аналізу, синтезу й авторитетної публічної інтерпретації. Авторитет інтелектуалів ґрунтувався, з одного боку, на фаховому знанні, здобутках та компетентності, а з іншого – на об'єктивності, тобто відданості понадпартійним, загальнолюдським засадам правди, добра і справедливості [4].

Саме відданість певним принципам, тобто спільний етос, а не лише професійні знання та вміння, й перетворює інтелектуалів на неформальну спільноту, важливий елемент громадянського суспільства. У певному сенсі їх можна окреслити, за Бенедиктом Андерсоном [5], як «уявлену спільноту» – кожен член якої здебільшого не знайомий особисто з іншими, а проте легко може їх собі уявити як людей, що читають ті самі тексти, переживають і публічно обговорюють ті самі суспільні проблеми, а головне – дотримуються тих самих інтелектуальних і моральних принципів.

Формально появу публічних інтелектуалів як суспільної інституції датують 1894 роком, коли Еміль Золя опублікував свого знаменитого листа «J'Accuse» на захист капітана Дрейфуса, під яким підписалися 1200 письменників, науковців, учителів, студентів, і якого прем'єр-міністр Франції Жорж Клемансо назвав «протестом інтелектуалів» [6]. Це було однак радше завершення тривалого

історичного процесу, ніж його початок. Від кінця XIX століття інституція публічних інтелектуалів функціонує в усіх більш-менш демократичних країнах, ведучи непростий діалог як із національним суспільством, котре досить часто воліє не чути неприємної правди, так і з владними елітами, котрі воліють перевести всю неприємну правду в режим «для службового користування». Одні підозрюють часом публічних інтелектуалів у продажності й прислуговуванні власному або й, ще гірше, чужому урядові. Другі – звинувачують їх у прекраснодухому ідеалізмі, утопійності мислення і наздатності запропонувати нічого практично корисного і реально здійсненого [7].

Не можна сказати, що всі ці підозри і звинувачення цілком безпідставні. Серед публічних (і непублічних) інтелектуалів є й чимало таких, що компроментують професійні стандарти і корпоративну етику. Особливо це стосується країн бідних і корумпованих, де інтелектуали нерідко улягають підкупу й шантажу і де громадянські традиції надто слабкі, аби сама інтелектуальна спільнота могла ефективно творити й підтримувати атмосферу корпоративного остракізму («руконеподавання») стосовно таких осіб. Але трапляється це й у країнах заможніших, де інтелектуали подеколи улягають поклику марнославіста, перетворюючись на балакучі голови в десятках телевізійних програм і коментуючи найрізноманітніші речі далеко за межами своєї фахової компетенції [8]. Чи, як саркастично зауважив один американський автор, «стають усе більш публічними і все менш інтелектуальними».

І все ж у сучасному світі роль інтелектуальної спільноти як важливого елементу громадянського суспільства є загально визнаною [9]. У взаєминах із державою інтелектуали як суспільна інституція виконують три основні функції: експертно-аналітичну, комунікативну та арбітражно-легітимізаційну. Вирішальне значення тут має їхня понадпартійність, об'єктивізм, відсутність будь-якого особистого інтересу, окрім з'ясування й відстоювання істини, хоч би й найнеприємнішої для всіх і для самого себе. Усі ті функції інтелектуали можуть виконувати і на державній службі – як експерти, консультанти, працівники прес-служб чи, скажімо, юристи або дипломати. Але в цьому випадку вони є представниками держави, а не суспільства, покликаною контролювати

державу й пропонувати альтернативні погляди та оцінки. Іншими словами, самих професіоналів, хоч би й найкращих, на державній службі не досить: їхні напрацювання повинні пройти експертизу й отримати санкцію суспільства – насамперед в особі інтелектуальної спільноти як однієї з його інституцій.

2. Інтелектуальне співтовариство й українська держава

В Україні взаємини інтелектуальної спільноти й держави складаються поки що не найкращим чином – почасти через їхню взаємну, загалом характерну для всіх суспільств і держав упередженість, зумовлену різними ціннісними настановами (на чисту істину – в одному випадку, на практичний результат – у другому); а почасти – й через певні місцеві особливості, зумовлені посткомуністичною й постколоніальною спадщиною [10-11].

Комуністична спадщина проявляється передусім у суто утилітарному, інструментальному ставленні владних еліт до інтелектуальної і, взагалі, інтелігентської спільноти, в якій вони вбачають різновид державних службовців, покликаних виконувати ті чи інші окреслені владою (державою, партією) функції [13]. Замість ідеологічного контролю і примусу тепер найчастіше застосовується примус фінансовий, проте загальна патрон-клієнтелістська структура взаємин між владою та інтелігенцією залишається незміною: вона й близько не схожа на партнерські стосунки, характерні для цивілізованіших держав. У рамках такої структури експертна функція інтелектуалів, із погляду посткомуністичних еліт, зводиться до політтехнологічної; комунікативна – до медійно-пропагандистської; а легітимізаційна – до суто іміджевої, з курйозним ангажуванням церковних ієрархів та поп-зірок на головні ролі [14].

Що ж до колоніальної спадщини, то вона проявляється передусім у традиційній зорієнтованості владних еліт на метрополітальний культурний простір і, відповідно, вкрай слабкій обізнаності з простором місцевим, «аборигенним» – як на рівні текстів, контекстів і дискурсів, так і на рівні особистих знайомств і включеності в комунікативний процес [14]. Навіть ті мінімальні, суто утилітарні функції, які посткомуністичні еліти покладають на інтелектуалів у ролі медійників, політтехнологів чи поп-зна-

менитостей, в Україні частіше й охочіше відводяться фахівцям метрополітальним – як з огляду на їхній гадано вищий статус, так і з огляду на низьку обізнаність владних еліт з національним інтелектуальним ресурсом. Речі менш знані трактуються апріорі як менш вартісні, а невідомі – як узагалі неіснуючі [15].

Інтелектуальна спільнота реагує на цю ситуацію традиційним ще з радянських часів відчуженням від влади, а разом і від уособлюваної нею держави. Певна частина інтелегенції обирає шлях зовнішньої еміграції, значно більша – обирає еміграцію внутрішню, трактуючи чинну владу в дедалі різкіших термінах – як «марсіанську», «мафійну», «рейдерську», «окупаційну», тобто не лише політично чужу, а й онтологічно ворожу [16-19]. Дедалі поширенішими стають демонстративні відмови чільних інтелектуалів від державних нагород, від участі у державних консультативних органах і, взагалі, від будь-яких контактів із державними діячами [20-25]. Авторитетні особи озвучують пропозиції творення «паралельної держави» – за прикладом косоварів, які формували альтернативні, незалежні від югославської держави інституції на знак протесту проти репресивної політики Слободана Мілошевіча [26].

Окреслена ситуація видається вкрай ненормальною, а в тривалішій перспективі – вкрай небезпечною.

По-перше, вона суттєво обмежує або й зводить нанівець модернізаційний потенціал країни, оскільки не просто виключає з процесу значну частину потенційно активних учасників, а й унеможлиблює відкрите і конструктивне обговорення пропонованих проектів, перекриває життєво необхідний зворотний зв'язок держави із суспільством, ліквідує той креативний простір, в якому тільки й можливий синтез та апробація нових ідей.

По-друге, вона витворює на різних рівнях державної влади інтелектуальний вакуум, який часто заповнюється не найкращої якості фахівцями, що не здатні підтримувати ефективну комунікацію з національними інтелектуальними середовищами, а тим більш міжнародними. Ще гірше, коли важливі посади заповнюються імпортованими з Росії опортуністами, котрі реалізують насамперед інтереси своєї держави чи, у кращому разі, інтереси особисті й корпоративні, але аж ніяк не українські.

По-третє, глибоке відчуження українських інтелектуалів від влади завдає колосальних іміджевих втрат не лише цій владі, а й державі, яку вона уособлює. Ані коштовні PR-компанії, ані дипломатичні служби не здатні змагатися з опінією незалежних інтелектуалів саме тому, що це опінія людей не лише компетентних, а й незалежних, наділених не лише фаховим, а й моральним авторитетом. Ця опінія артикулюється на міжнародних форумах, у мас-медійних виступах і презентаціях, у журналістських цитатах і експертних посиланнях, у суто особистих контактах, які в добу інтернету стають повсякденною практикою між українськими та зарубіжними інтелектуалами. Українська інтелектуальна спільнота є фактично частиною спільноти глобальної, елементом міжнародного громадянського суспільства.

За даними соціологів, незалежні мас-медії та громадські організації – лише дві інституції в Україні, яким довіряє значно більше людей, ніж не довіряє. (Соціологи згадують у цьому ряду також церкву, але в їхніх опитуваннях вона фігурує як абстрактна інституція, без поділу на конкретні конфесії, тож оцінити реальну довіру до конкретних церков нема змоги) [27, с. 52]. Таке ставлення до недержавних інституцій виразно контрастує з різко негативним ставленням громадян до інституцій державних [28]. Прикметно, що найменш довіряють українці саме тим інституціям, яким мали б довіряти найбільше, оскільки власне від них залежить існування (чи неіснування) правової держави, – судам, міліції, прокуратурі [29]. За останнє десятиліття рівень довіри до української судово-правової системи впав із доволі низьких 3,91 бала (за десятибальною шкалою) до абсолютно катастрофічних 1,91 – що є найнижчим показником у Європі [27, с. 440-441].

Інтелектуальна спільнота, поза сумнівом, може відіграти позитивну роль як у внутрішній і міжнародній легітимізації державної влади, так і у виконанні багатьох інших функцій – експертно-аналітичних, опінієтворчих, арбітражних тощо. Для цього держава має зробити важливий крок назустріч, подавши сигнал про рішучу зміну дотеперішньої політики (приблизно у руслі окреслених Євросоюзом рекомендацій [30, с. 3-4]), і перейти нарешті від інфантильної гри з правилами до гри за правилами. Частковим аспектом цих змін повинна стати нова філософія

взаємин держави з громадянським суспільством, зокрема з інтелектуальною спільнотою. Замість колишніх командно-адміністративних і теперішніх патрон-клієнтелістських стосунків мають однозначно утвердитися стосунки рівноправно-партнерські.

3. Перспективи співпраці

Конструктивна співпраця між державою та інтелектуальним суспільством могла б відтак розгортатися наступним чином.

1. Держава повинна відмовитися від будь-яких спроб цензурування мас-медій, прямого й опосередкованого тиску на їхніх власників та журналістів, приховування суспільно важливої інформації, ігнорування запитів, маніпулювання фактами, правилами й законами. Громадське радіо й телебачення повинні стати важливим засобом публічного обговорення суспільно значущих проблем за участю чільних інтелектуалів – обговорення серйозного й відповідального, принципово відмінного від скандальних і профанаційних ток-шоу на комерційних телеканалах [31]. Давно розроблений закон про національний культурний продукт, який передбачає різноманітні пільги і преференції для національного виробника (незалежно, до речі, від мови продукту) повинен бути нарешті прийнятий [32]. Інформаційно й культурно насичене середовище є необхідною передумовою для творчої взаємодії різних ідей, акумуляції соціального капіталу й суттєвого розширення можливостей держави щодо прийняття й апробації оптимальних рішень.

2. Замість дотеперішньої політики обмеження університетської автономії, держава повинна подбати про її максимальне розширення, підтримуючи реформаторські, вестернізаційні сили й процеси в академічній сфері та заохочуючи політику «нульової толерантності» щодо корупції, плагіату та непотизму [33]. Слід відмовитися від громіздких, забюрократизованих процедур затвердження дисертацій, як і від не менш архаїчних процедур нострифікації зарубіжних дипломів, які лише відохочують українських випускників західних університетів від повернення на батьківщину. Стратегічно важлива проблема поєднання науково-дослідної та навчально-виховної роботи не повинна вирішуватися шляхом механічного злиття освітніх і дослідних інституцій; вона потребує

вдумливого фахового аналізу, деталізованої програми й конструктивної дискусії всіх зацікавлених сторін. Давно назріла реформа системи Академії наук не повинна в жодному разі звестися до ліквідації тих чи інших інституції та/або захоплення їхнього майна наближеними до влади бізнес-структурами. Такі «реформи» лише компрометують державу і поглиблюють відчуження від неї інтелектуальної спільноти. Непопулярні реформи будуть набагато прихильніше прийняті цією спільнотою, зокрема науково-технічною інтелігенцією, якщо держава на законодавчому/податковому рівні подбає про розвиток високотехнологічних, наукомістких виробництв та заохочення відповідного експорту – на противагу теперішньому сировинно-напівфабрикатному, який не дає Україні жодних шансів на прорив із третього світу до першого. Державна (грантова) підтримка участі науковців у міжнародних конференціях, стажуваннях та обмінах (за умови володіння іноземними мовами та друкування в міжнародних журналах), і подібна підтримка для організації подібних заходів в Україні була б важливою не лише для інтелектуальної спільноти, а й для самої держави, зокрема для її міжнародного іміджу.

3. Громадські консультативні та експертні ради при різних державних органах можуть відігравати важливу роль у процесах суспільної трансформації та модернізації за умови залучення до цих рад справді найкращих, найавторитетніших фахівців у відповідних галузях, а головне – за наявності справді реального наміру урядовців дослухатися до порад, відверто обговорювати проблеми і втілювати узгоджені напрацювання на практиці. Досвід взаємодії громадських органів із державними є радше негативним. Держава або взагалі не потребує громадської експертизи в таких ключових (і найбільш корумпованих) галузях, як енергетика, правоохоронна система, медицина, освіта, або ж відводить громадським органам суто декоративну функцію – як, скажімо, Конституційній асамблеї чи Гуманітарній раді при Президентові, – демонстративно не рахуючись із їхніми рекомендаціями і часто густо приймаючи без жодного обговорення цілком протилежні рішення [34]. Така позиція, зрозуміло, відштовхує від громадських органів значну, коли не переважну, частину інтелектуалів, знижує

авторитет цих органів у суспільстві й ослаблює, у кінцевому підсумку, модернізаційний потенціал самої держави. Не сприяє ефективності громадських органів і брак публічності – не в сенсі суто рекламної інформації про їхні засідання за участю державних осіб, а в сенсі аналізу обговорюваних проблем, прийнятих рішень і, головне, їхньої практичної реалізації. Громадські ради і незалежні аналітичні центри – як, скажімо, Український незалежний центр політичних досліджень, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова, Центр миру, конверсії та зовнішньої політики України та інші – є тими інституціями, через які інтелектуальна спільнота може вести конструктивний діалог із державою, якщо тільки держава зуміє побачити в них рівноправних партнерів, а не ворогів чи, ще гірше, корисливих опортуністів [35-37]. Держава повинна змиритися з тим, що інтелектуали як інституція підтримують об'єктивну істину, а не той чи інший уряд, ту чи іншу партію, і що критичність є невід'ємною частиною їхнього аналітичного мислення, а не виявом якоїсь специфічної політичної позиції, котра насправді може бути у різних інтелектуалів цілком різною.

4. Українські державні службовці на чолі з Президентом повинні виразно усвідомити, що на своїх посадах репрезентують і, відповідно, служать усім громадянам України, а не лише виборцям Партії регіонів чи вірним Московського патріархату. Інтелектуальна спільнота за самою своєю природою є продуктом модерності та її агентом, засадничо неприхильним до антимодерних форм мислення й поведінки, нав'язуваних суспільству, у тому числі й до елементів теократії, що їх українська влада (за всіх президентів, проте особливо активно за нинішнього) запозичає від східних сусідів. В усіх країнах, які ми вважаємо «цивілізованими» і з якими прагнемо (принаймні декларативно) інтегруватися, конфесійна приналежність урядовців, відвідування ними богослужінь і зустрічі з ієрархами (за винятком суто ділових, присвячених цілком конкретним питанням) є їхньою приватною справою, а не предметом для телевізійних картинок та сумнівної офіційної пропаганди. Інтелектуальна спільнота готова підтримати модернізаційні зусилля держави, у тому числі творення для України

модерного іміджу. Але творення цього іміджу відбувається не в церквах і мечетях, а в сучасних лабораторіях, на високо-технологічних виробництвах, світових наукових і культурних форумах, у якісних законах і їхньому неухильному – не вибірковому і не маніпулятивному – втіленні. Кожного року Президент Швейцарії особисто вручає дипломи випускникам ремісничих училищ, засвідчуючи тим певні національні пріоритети і певну – егалітарну – систему цінностей. Демонстративна байдужість українських урядовців до освіти, науки, культури закріплює не лише за ними, а й за самою державою негативний імідж і відчужує від неї інтелектуальну спільноту, відкриту у принципі до діалогу й співпраці і навіть схильну видавати певний аванс довіри кожному новому президентові – без подальших, на жаль, позитивних наслідків [38].

Діалог потребує принаймні двох учасників, а головне – він має бути результативним у сенсі реалізації досягнутих у ньому домовленостей. Українська держава має можливість розпочати цей діалог або ж і далі ухилятися від нього, обмежуючись розмаїтими імітаціями. Змарнований час погіршує шанси країни на модернізаційний прорив, натомість глобальні структурні чинники дедалі міцніше фіксують її у третьому, неоколоніальному світі.

1. Parsons T. «The Intellectual»: A Social Role Category // Rieff Ph. (ed.). *On Intellectuals*. – New York: Doubleday & Co., 1969. – P. 3-24. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.archive.org/stream/onintellectualst00riefrich#page/n7/mode/2u>.

2. Fuller S. *The Intellectual: The Positive Power of Negative Thinking*. – Cambridge: Icon Books, 2005. – 188 с.

3. Piereson J. *The rise & fall of the intellectual* // *New Criterion*. – 2006. – No. 9. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.manhattan-institute.org/html/_the_new_criterion-the_rise_and_fall.htm.

4. Gross J. *The Rise and Fall of the Man of Letters: A Study of the Idiosyncratic and the Humane in Modern Literature*. – London: MacMillan, 1969. – 322 с.

5. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження і поширення націоналізму. – Київ: Критика, 2001. – 272 с.

6. Jennings J., Kemp-Welch A. (eds.). Intellectuals in Politics: From the Dreyfus Affair to Salman Rushdie. – New York: Routledge, 1997. – P. 1-24.
7. Chomsky N. The Responsibility of Intellectuals // New York Review of Books. – 1967. – No. 3. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nybooks.com/articles/12172>.
8. Grayling A. Do public intellectuals matter? // Prospect. – 2013. – April 24. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.prospectmagazine.co.uk/magazine/public-intellectual-world-thinkers-ac-grayling/>.
9. Misztal B. Intellectuals and the Public Good. – Cambridge University Press, 2007. – 291 с.
10. Кіндратець О. Українська інтелігенція і влада // Політичний менеджмент. – 2009. – №2. – С. 46-55.
11. Малахов В. Інтелігенція та еліта: становлення в сучасній Україні // Політична думка. – 1994. – №3. – С. 19-20.
12. Shlapentokh V. Soviet Intellectuals and Political Power. – Princeton University Press, 1990. – 330 с.
13. Грабовський С. Українські публічні інтелектуали: лихо з розуму? // Радіо Свобода. – 2011. – 13 лютого. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/2308104.html>.
14. Said E. Intellectuals in the Post-Colonial World // Salmagundi. – 1986. – Nos. 70-71. – P. 44-64.
15. Рябчук М. Квазі-меншинна / квазі-діаспорна модель функціонування української культури в Україні: постколоніальна амбівалентність // Схід/Захід. – 2013. – №16-17. – С. 61-73.
16. Ноєвий Ю. Внутрішня окупація // Українська правда. – 2010. – 20 червня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/columns/2010/06/8/5115764/>.
17. Воронина Л. Агресивні рагулі перемогли закомплексованих інтелігентів // Українська правда. – 2013. – 10 липня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/person/2013/07/10/133146/>.
18. Андрухович Ю. Якщо переможуть помаранчеві, то Криму й Донбасу треба дати можливість відокремитися // УНІАН. – 2010. – 22 липня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unian.net/ukr/print/387844>.
19. Забужко О. Я взагалі не бачу в чинної української влади будь-якої притомної політики до будь-чого неістивного // Радіо Свобода. – 2012. – 24 листопада. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/articleprintview/24779848.html>.
20. Маринович М. Відкритий лист про причини відмови від звання «Герой України» // Український католицький університет. – 2008. –

5 грудня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ucu.edu.ua/library/833/>.

21. Смалюхівська О. Ліна Костенко та Олег Скрипка відмовилися від державних нагород // Газета по-українськи. – 2009. – 10 вересня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.ua/articles/politics-newspaper/_geroem-ukrajini-mozhna-stati-za-pivmilijona-dolariv/306896.

22. Шкляр відмовився від Шевченківської премії // Українська правда. – 2011. – 4 березня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/culture/2011/03/4/74229/>.

23. Позняк-Хоменко Н. Я не хочу бути Героєм України // Буквоїд. – 2011. – 29 серпня. Режим доступу: <http://bukvoid.com.ua/column-/2011/08/29/191310.html>

24. Кириченко І. Нагороди в Україні: престиж чи девальвація? // Дзеркало тижня. – 2008. – 5 грудня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/nagorodi_v_ukrayini_prestizh_chi_devalvatsiya.html

25. Фаріон І. Знак заслуги чи «політична біжутерія» // Високий замок. – 2011. – 27 вересня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.wz.lviv.ua/articles/98544>.

26. Стріха М. Будуймо свою альтернативну державу! // Українська правда. – 2012. – 20 вересня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/columns/2012/09/20/6973153/>.

27. Головаха Є., Шульга М. (ред.). Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: У 2-х т. Том 2: Таблиці і графіки. – К.: Інститут соціології НАНУ, 2011.

28. Бекешкіна І. Дискредитація ідеї демократії в країні була однією з причин приходу до влади Віктора Януковича // Дзеркало тижня. – 2013. – 13 липня. – С. 13.

29. Мельник М., Міщенко М. Ставлення населення до правоохоронних органів та судів в Україні // Громадська думка. – 2012. – №4. – С. 3-11.

30. Implementation of the European Neighbourhood Policy in Ukraine. Progress in 2012 and recommendations for action. Joint Staff Working Document // European Commission. – 2013. – March 20. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/world/enp/docs/2013_enp_pack/2013_progress_report_ukraine_en.pdf.

31. Закон України «Про Суспільне телебачення і радіомовлення України» (проект станом на 3.07.2013); [Електронний ресурс]. – http://www.president.gov.ua/content/humanities_council_proekt_tv.html.

32. Закон України «Про національний культурний продукт» (проект станом на 12.12.2012); [Електронний ресурс]. – http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JG0OV00I.html.

33. Пролесєв С. Суверенітет розуму й місія університету // Політична думка. – 2009. – 5 грудня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.politdumka.kiev.ua/analytics/politological-journalism/133-university-election.html>.

34. Рахманін С. Збери основний закон // Дзеркало тижня. – 2013. – 13 липня. – С. 1-2.

35. Тищенко Ю., Бакальчук В. Взаємини НУО й влади: між ідентичністю, культурою та політикою // Ляуфер П. (ред.). Рапорт про стан культури та НУО в Україні. – Люблін, 2013. – С. 233-243. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kulturaenter.pl/wp-content/uploads/2013/03/pdf>

36. Громадський сектор і політика: взаємодія, нейтралітет чи боротьба? – загальнонаціональне та експертне опитування // Демократичні ініціативи. – 2013. – 8-15 липня. Режим доступу: http://www.dif.org.ua/ua/polls/2013-year/gromadskii-sektor-i-politika-vzaemodija_-neitralitet-chi-borotba_---zagalnonacionalne-ta-ekspertne-opituvannja.htm.

37. Lutsevych O. How to Finish a Revolution: Civil Society and Democracy in Georgia, Moldova and Ukraine. Briefing Paper. – London: Chatham House, 2013. Режим доступу: <http://www.chathamhouse.org/publications/papers/view/188407>

38. Вітковський В. Про засадничі хиби українського проекту // Універсум. – 2011. – №2. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://universum.lviv.ua/journal/2011/2/slred.htm>.